

KÖL TİĞİN VE BİLGE KAĞAN YAZITLARINDAKİ *başlığı yüküntür- tizligig sökür-* İBARESİ HAKKINDA ABOUT THE PHRASE *başlığı yüküntür- tizligig sökür-* IN THE KÖL TİĞİN AND BİLGE KAGAN INSCRIPTIONS

Ferruh AĞCA* Öz

Türkoloji tarihinde tarihsel Türk dili ile ilgili araştırmalar daha çok fonoloji ve morfoloji alanlarında yoğunlaşmış, semantik ile ilgili pek çalışma yapılmamıştır. Bilhassa Türk dilinin ilk yazılı metinlerini tanımladığımız Eski Türkçe dönemi ile ilgili semantik çalışmaların sayısı oldukça azdır. Ne var ki Türk runik harfli yazıtlar ile Uygurlardan kalan Maniheist ve Budist metinlerde sözcüklerin, sözcük öbeklerinin ya da kalıp sözlerin ve sentaktik dizgelerin ifade ettiği anlam çeşitliliği, bu döneme ait metinlerin semantik açıdan da incelenmesini gerekli kılmaktadır. Zira bilhassa sözcüklerin ve kalıp sözlerin ifade ettiği anlam, sözcüklerin ilk ortaya çıktıkları ya da oluştukları anlamdan uzaklaşmış, kavram alanlarına uygun yeni anlamlar kazanmıştır. Türk dilinde sözcüklerin kaynak anlamlarından hedef anlamlara hangi semantik yollarla ulaştığını izleyip mecaz ve metafor haritasını belirlemek, Türk dilinin bir taraftan semantik araştırmalarına katkı sağlayacak, bir taraftan da bu yollarla yeni sözcük yaratmanın esas ve usulleri belirlenecektir. Türk runik harfli yazıtlardan Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında geçen ve bugüne kadarki çalışmalarda büyük ölçüde *başlığı yüküntür- tizligig sökür-* ya da sırası değişmiş haliyle *tizligig sökür- başlığı yüküntür-* şeklinde okunan kalıp sözler ile tam olarak hangi anlamın kastedildiği hususunda farklı anlamlandırmalar söz konusudur. Çalışmaların birçoğunda özellikle *başlığı ve tizligig* sözcükleri kaynak anlamları ile anlaşılmuş; buna karşılık kaynak anlamlarından farklı anlamlandırmalar ise Türk dilinde *baş ve tiz* beden adlarının metaforik haritasından bağımsız olarak yapılmıştır. Bu makalede, Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarındaki ilgili ibare, *baş ve tiz* sözcüklerinin tarihsel Türk yazı dillerindeki tanıklarından ve Tenrici çeoredeki *başlığı ve tizligig* şekillerinin bağlamından hareketle yeniden yorumlanmış, sözcüklerin tarihsel Türk dili alanlarındaki kaynak-hedef anlamları metaforik olarak haritalanmıştır.

Anahtar Kelimeler

Semantik, Metafor, Eski Türkçe, Köktürkçe, baş ve tiz Sözcükleri

Keywords

Semantic, Metaphor, Old Turkic, Kopturkish, The Words baş 'head' and tiz 'knee'

*Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
ferruhagca@gmail.com
ORCID: 0000-0002- 8784-9095
Eskişehir/TÜRKİYE

Abstract

In the history of Turcology, historical Turkic language studies have focused rather on phonology and morphology, and there are not many studies on semantics. Especially the number of semantic studies about the Old Turkic period, in which we have witnessed the first written texts of the Turkish language, is very few. However, the diversity of meanings expressed by words,

Gönderim Tarihi: 22/03/2021

Kabul Tarihi: 08/06/2021

phrases or lexical bundles and syntactic strings in the Turkic runic inscriptions and the Manichaean and Buddhist texts which left over from the Uighurs, necessitates the examination of the texts of this period in terms of semantics. Because especially the meanings of words and phrases have moved away from the meanings in which the words first appeared or formed and gained new meanings suitable for their concept areas. Monitoring the semantic ways in which words reach the target meanings from their source meanings in the Turkish language and determining the metaphors and metaphorical maps will contribute to the semantic research of the Turkish language on the one hand, and on the other hand, the principles, and methods of creating new words by these means will be determined.

In the studies up to now, there are different interpretations about exactly what meaning is intended with the phrases which are witnessed in Köl Tigin and Bilge Khagan inscriptions, which are one of the Turkic runic inscriptions, and which have been read as başlıgıg yüküntür- tizligig sökür- or by changing the order as tizligig sökür- başlıgıg yüküntür-. In most of the studies, especially the words başlıg and tizlig were understood with their source meanings; however other interpretations different from the source meanings were made independently from the metaphorical maps of the baş 'head' and tiz 'knee' body names in Turkic language. In this article, the relevant phrase in the Köl Tigin and Bilge Khagan inscriptions is reinterpreted based on the witnesses of baş 'head' and tiz 'knee' words in the historical Turkic written languages and the context of the başlıg 'headed' and tizlig 'kneaded' forms in the Tengrist environment, also the source-target meanings of the words in the historical Turkic language areas are metaphorically mapped.

GİRİŞ

Diller, doğuşlarından ilk yazılı metinlerini vermeye başladıkları yazı dili evresine kadar, konuşurlarının sahip oldukları siyasi, askeri, iktisadi ya da yönetsel kabiliyetleri ve başarıları ölçüsünde daha kısa ya da daha uzun belli bir süreçten geçtikten sonra yazı diline ve ardından da bir kültür ve hatta bazen medeniyet diline dönüşürler. Birçok dilin ilk yazılı örnekleri, aynı zamanda çağı için kültür dilidir ve bu dil uzunca bir süre sözlü kültür içinde işlenmiştir. Buna göre dillerin tanıklanan ilk yazılı örnekleri, o dillerin yeni doğduğu, emekleme evresinde olduğu anlamına gelmez. Dillerin uzun bir süre konuşma dili olarak varlık göstermiş ya da daha önceye ait kaybolmuş yazılı metinlerinin olma ihtimali gözden ırak tutulmamalıdır. Buna göre bir dil, uzun süre konuşma dili halinde yaşayabilir, doğuşundan çok geç bir zamanda ilk yazılı metinlere erişebilir. Yahut bir dil bütün yaşamı boyunca sadece konuşma dili olarak kalabilir, yukarıda ifade edilen şartlara sahip olmadıkları için yazı dili haline gelemeyebilir. Dillerin doğuşlarından yazılı metinlere erişme evresine gelinceye kadar geçirdiği gramatikal ve semantik süreçler ile yazı dili olduktan sonra geçirdiği işlenmişlik düzeyleri arasında da kimi farklılıklar olabilir. Diller, konuşurlarının farklı coğrafyalara dağılmaları, farklı kültürler ve diller ile temasları, siyasi, askeri ve kültürel alanlardaki güçleri ve bütün bunlara bağlı olarak daha kompleks yaşamları ölçüsünde gramatikal özellikleri ve semantik göstergeleri bakımından ilerlemiş kabul edilirler. Bu tür alanlardaki farklılıklar, kimi dillerde bazı gramer boşlukları doğurabilir, mecazlaşma ya da metaforlaşma süreçlerini kesintiye uğratabilir. Mesela dillerde aynı anlama gelen herhangi bir nesne adı, yaşamsal, siyasi ve kültürel alanlarda daha tekdüze olan toplumların dilinde somut anlam alanını işaretlemeye devam ederken, bu alanlarda daha kompleksleşen toplumların dilinde soyut ve dahası metaforik anlamları işaretleyebilir. Bu bakımdan, dillerin “işlenmiş, ilerlemiş, gelişmiş” olmaları, gramatikal ve anlamsal göstergeler bakımından çeşitlenmiş olmasıyla değerlendirilir.

Türk dili gibi eklemeli dillerde, çevresel / kültürel bakımdan değişip türlenen ve ayrıntılanan yaşam şekli karşısında beliren, buna bağlı olarak ihtiyaç duyulan yeni anlam alanlarını karşılamak için, anlam alanı ile uygunlaşan kök ya da gövdeler halindeki sözcüklere, yine anlamsal ve fonksiyonel bakımdan uygun olan ekler getirilir. Türk dilinde yeni bir sözcük oluşturmak için en fazla başvurulan bu yöntemin sayısız tanığı vardır. Mesela Eski Türkçede *oçuk* “ocak, ateş yakılan yer” sözcüğü, bu yöntem çerçevesinde, anlam bakımından uygun olan *ot* “ateş” sözcüğü ile yeni anlamı karşılamak üzere anlamsal ve fonksiyonel bakımdan yetkin olan +çUk morfeminin birleşmesinden türemiştir. Keza Eski Türkçe metinlerde yaygın olan *bulgak* ve *bulganç* ile *tarkınç* sözcüklerinin ifade ettiği anlam, *bulga-* ve *tarik-* fiilleri ile morfemlerin anlamsal uyumundan doğmuştur.

Diller, yukarıda ifade edilen gereksinimler çerçevesinde doğan yeni anlamı, herhangi bir sözcük birimi türetme esasına başvurmadan ve yapısal bakımdan değiştirmeden *metonimi* ve *metafor* yoluyla da yaratabilir. Anlamın üretilme yollarından biri olan *metonimi* ve *metafor*, birbiriyle ilgili olmakla birlikte, metonimide

anlamlandırma direnci korunmakta; metaforunda ise bu direnç kırılmakta ve benzetme örtülü hale gelmektedir. Aslında metonimi, metaforun ön koşuludur ve bir terimin doğrudan gönderme yapılmadan fakat yakından bağlantılı olduğu bir nesneyi belirtmek üzere kullanılan bir mecaz olarak tanımlanır. Metonimi, tek bir gösterenler zincirinde gösterenlerin yan yana gelme / birbirlerine bağlanma yollarıyla ilgiliyken (yatay ilişkiler), metafor bir anlamlandırma zincirindeki bir gösterenin yerine geçebilme yollarıyla ilgilidir (dikey ilişkiler) (Evans, 2019, s. 179-183). Metafor, deneyimlenen iki alan arasındaki uygunluğun sistematik kurgusu olarak tanımlanmaktadır. Zihin deneyimler ile kavramları oluşturur ve bu kavramların etkisi altında oluşan yönlendirmelerden metaforlar doğar. Metafor, kavramsal sistemde daha önce bilinen bir alanı tanımlayan kaynak alan ile bilinmeyen hedef alan arasındaki uygunluktur. Buna göre kaynak alan bilinen / yaygın alanı, hedef alan ise aktarılan alanı ifade etmektedir. Uygunluk ile kastedilen ise kaynak alan ile hedef alan arasındaki anlamsal yoldur ve metafor çalışmalarında *haritalama* olarak değerlendirilmektedir. Metaforunda anlam, eklenme ile ortaya çıkmaz. Kök ya da gövde halindeki sözcük, eklenme ihtiyacı duyulmadan, anlamsal haritalamaya uygun olarak metaforlaşır (Kövecses, 2017, s. 14). Bütün bu değerlendirmeler, emekleme evresinde temel gereksinimleri karşılayarak yaşamı sürdürmek adına ilk önce kendi bedenini ve çevresindeki temel nesnelere adlandıran dillerin, insan zihninin çevresinde duyu organları ile somut olarak algılayamadığı durum ve olgular ile farklı kavram alanlarını işaretleyen daha soyut anlamları ifade edebilmek, deneyimler aracılığı ile zihin ile kavramlar arasında bir ilgi kurabilmek adına var olan somut sözcükleri metaforlaştırarak yeni kavramlar yaratabildiğini göstermektedir.

Türk dilinin bugün itibarıyla ilk yazılı belgeleri olarak tanıklanan Türk runik harfli yazıtlar, hemen hemen bütün kategorileri karşılayan standartlaşmış gramer özellikleri ve iletilmek istenen mesajın bazen doğrudan bazen de yüzyıllar öncesinde şekillenmiş kalıp sözler ile ifade edildiği örneklerin yanı sıra somut anlamlı sözcüklerin soyutlaşması ve mecazlaşmasıyla ortaya çıkan metaforik anlamlı örnekler bakımından da Türk dilinin 7 / 8. yüzyıllardan önce, uzun bir süre yazı dili olarak kullanıldığının kanıtıdır. Bu çerçevede Türk runik harfli yazıtlar, herhangi bir anlam alanına ait sözcüklerin, ilgili anlam geçişkenlikleri üzerinden başka anlam alanının işaretlendiği metaforlaşma bakımından da zengindir. Türk runik harfli yazıtlarda herhangi bir nesne, varlık ya da kavramı karşılayan kök halindeki ya da hedef semantiğe uygun eklerle türemiş pek çok sözcüğün metaforlaştığı örneğe rastlamak mümkündür. Mesela, Türk dilinde sözcük türetmenin prensipleri doğrultusunda, *taş* “dış” sözcüğünün +(X)k- ekiyle türediği *taşık-* fiili, “dışarı çıkmak” kaynak anlamından, metaforlaşma yoluyla “baş kaldırmak, isyan etmek” hedef anlamına ulaşmıştır. *taş* “dış” sözcüğünün antonimi olan ve Tenrici çevrede kağanlığın yönetildiği merkezi de ifade eden *iç* sözcüğü, nasıl +(X)k- ekiyle fiilleşerek *içik-* şekliyle “tâbi olmak” anlamı kazanmışsa benzer şekilde *taşık-* eylemi de “merkezden uzaklaşmak, dışarı çıkmak” anlam alanından “isyan etmek” anlamına ulaşmıştır. Keza Türk runik harfli metinlerde “ölmek” kavram alanını işaretlemek üzere, *kergek* sözcüğünün *bol-* fiiliyle meydana getirdiği *kergek bol-* ifadesi de “eksilmek, eksik olmak” kaynak anlamından “yok olmak, ölmek” metaforik anlamına erişmiştir.

Türk runik harfli yazıtlarda bugüne kadar genellikle “kaynak” anlamı ile yorumlanarak iletilmek istenen mesajın bağlamında tam olarak anlaşılacağı; buna karşılık metaforlaşma teorisine göre “hedef” anlamı ile anlamlandırılacak ifadelerden biri de, Köl Tigin (KT) ve Bilge Kağan (BK) yazıtlarında toplam yedi kez *başlıgıg yüküntür- tizligig sökür- / tizligig sökür- başlıgıg yüküntür-* şeklinde tanıklanan sıralı söz dizgesidir. Bu yazıda, Türk dilinde *baş* ve *tiz* sözcüklerinin “kaynak” anlamları ile, yazıtlarda +lXg ekli şekillerinin ifade ettiği metaforik anlamları üzerinde durulacak, sözcüklerin hangi anlamsal yollarla metaforik anlamlar kazandığı meselesi değerlendirilecektir. Başka bir ifade ile *baş(lıg)* ve *tiz(lig)* sözcükleri, kaynak anlam ile hedef anlam bakımından haritalanacak ve metindeki bağlam da göz önünde bulundurulacak anlamlandırılacaktır.

1. Tanıklar, Problem ve Literatür

Türk runik harfli yazıtlarda *başlıgıg yüküntür- tizligig sökür- / tizligig sökür- başlıgıg yüküntür-* ifadesi KT ve BK yazıtlarında, önceki kağanların seferlerinin anlatıldığı yerlerde -mİş morfemi ile, kendi seferlerinin anlatıldığı yerlerde ise -dİ morfemi ile yüklemleşmiş olarak yedi kez tanıklanmaktadır. İfadenin geçtiği bağlam, devleti idare edenlerin çevredeki düşman topluluklara yaptıkları seferler ve savaşlar ile ilgilidir ve her bir tanıkta “dört bir taraftaki düşman tabi olmuş, devleti olanlar devletsizleştirilmiş, kağanı olanlar kağansızlaştırılmış”, “devletsiz ve kağansız bırakmak” ve “düşmanı bağlı kılmak” ifadeleri çerçevesinde *başlıgıg yüküntür- tizligig sökür-* kalıp sözleri ile bütün bu anlatılar özetleniyor, sembolize ediliyor gibidir. Türk runik harfli yazıtlarda *başlıgıg yüküntür- tizligig sökür-* ifadesinin geçtiği tanıklar, bağlamlarıyla birlikte şunlardır:

1. *tört bulun kop yağı ermiş sü sülepen dört bulundaki bodunug kop almış kop baz kılmış başlıgıg yüküntürmüş tizligig sökürmüş ilgerü kadirkan yıška tegi kirü temir kapıgka tegi konturmış* (KT D 2; BK D 3-4).

2. *biryte tabgaç bodun yağı ermiş yırya baz kagan, tokuz oguz bodun yağı ermiş kırkız, kurikan, otuz tatar, kıtany, tatabı kop yağı ermiş kañım kagan bunça [bodunug] //// kırk artuki yiti yolu sülemiş yigirmi sünüş sünüşmiş. tenri yarlıkaduk üçün illigig ilsiretmış, kaganlıgıg kagansıratmış. yağıg baz kılmış tizligig sökürmüş başlıgıg yüküntürmüş [kañım] kagan ança ilig törüg kazganıp uça barmış* (KT D 14-16; BK D 12-13).

3. *eçim kagan birle ilgerü yaşıl ügüz, şantun yazıka tegi süledimiz kurıgaru temir kapıgka tegi süledimiz kögmen aşa kırkız yerine tegi süledimiz kamağı biş otuz süledimiz üç yigirmi sünüşdümüz illigig ilsiretdimiz, kaganlıgıg kagansıratdımız tizligig sökürtümüz başlıgıg yüküntürtümüz* (KT D 17-18; BK D 15-16).

4. *tör[t bulundaki bodunug] baz [kılmım ba]ş[lı]gıg yüküntürtüm tizligig sökürtüm* (BK K 10).

Aşağıdaki tablodan da anlaşılacağı gibi genellikle *başlıgıg yüküntürmüş tizligig sökürmüş* şeklinde okunan ibare,¹ araştırmacılar tarafından farklı anlamlandırılmıştır. İbare bugüne kadar aşağıdaki gibi okunmuş ve yorumlanmıştır.

¹ *başlıgıg yüküntürmüş tizligig sökürmüş* ibaresi araştırmacılar tarafından farklı anlamlandırılmış olmakla birlikte, biri hariç diğer araştırmalarda benzer okunmuştur. İbare, yazının ilerleyen kısımlarında ayrıca değerlendirilecek olan sadece Dinçer (2017) tarafından farklı okunmuştur.

	Trankripsiyon	Anlam
Aydın (2017)	başlıgıg yüküntürmiş tizligig sökürmüş	“Mağrurlara baş eğdirmiş, asilere diz çöktürmüş.”
Berta (2010)	başlıgıg yükündürmüş tizligig sökürmüş	“başlıya (lideri olana) başlarını eğdirmişler. Dizliye diz çöktürmüşler.”
Dinçer (2017)	başlagıg yüküntürmiş tizlegig sökürmüş	“Baş kaldıranı eğdirmiş; direneni çökertmiş.”
Ercilasun (2016)	tizligig sökürtümüz başlıgıg yüküntürtümüz	“dizliyi çöktürdük, başlıyı eğdirdik.”
Orkun (1994)	başlıgıg yüküntürmiş tizligig sökürmüş	“başlılara baş eğdirmiş, dizlilere diz çöktürmüş.”
Ölmez (2012)	başlıgıg yüküntürmiş tizligig sökürmüş	“Mağrurları (kendisine) secde ettirmiş, güçlülere (önünde) diz çöktürmüş.”
Tekin (2010)	başlıgıg yüküntürmiş tizligig sökürmüş	“Başlılara baş eğdirmiş, dizlilere diz çöktürmüş.”

Araştırmacılar tarafından ileri sürülen anlamlandırmalar, biri, sözcüklerin temel anlamları üzerinden “başlı” ve “dizli” şeklinde; diğeri ise metafor anlamları ile “mağrur / baş kaldıran” ve “asi / güçlü / direnen” şeklinde olmak üzere iki ayrı grupta değerlendirilebilir. *başlıg* ve *tizlig* sözcüklerini “başlı” ve “dizli” şeklinde kaynak / temel anlamları üzerinden değerlendiren birinci yaklaşım, verilmek ya da iletilmek istenen mesajı örtülü bıraktığı için bulanıktır ve iletilmek istenen mesaj tam olarak anlaşılammamaktadır. Muhakkak organ adları olan *baş* ve *tiz* sözcüklerinin +IXg varlık ekli görünüşleri yüzeysel olarak “başlı” ve “dizli” anlamlarına işaret etmektedir; ancak bağlamsal anlambilimi bakımından kastedilenin bu yüzeysel anlam olmadığı açıktır. Diğer taraftan sözcüklerin yüzeysel yapının ötesinde metaforik bir yaklaşımla anlamlandırıldığı ikinci gruptaki yaklaşım da, birkaç bakımdan sorunludur. Her şeyden önce sözcükleri “mağrur-asi” ilişkisi ya da “mağrur-güçlü” ilişkisine göre anlamlandırmak, bağlama uymadığı gibi *başlıg* ve *tizlig* sözcüklerinin karşıtlık ilkesi ile birbirine bağlanmış olma ihtimalini de gözetmediği için sorunludur. Zira, aşağıda ayrıntısıyla izah edileceği gibi, ibarelerin geçtiği bağlam, etraftaki bütün milletlerin ve devletlerin zapturapt altına alındığı olaylar ile ilgilidir. Keza *başlıgıg yüküntürmiş tizligig sökürmüş* ibaresinde, *başlıg* ve *tizlig* sözcüklerinin antonim olduğu açıktır. Bu açıdan *başlıg*, “mağrur” ise, *tizlig*’in “asi” ya da “güçlü” olmaması gerekir. İkinci olarak *başlıg* sözcüğünün Türk dilinin tarihsel metinlerinde “mağrur” anlamlı herhangi bir tanığına rastlanılmaması da, sözcüğün “mağrur” olarak anlaşılamayacağını düşündürmektedir.

Yukarıdaki okuma ve anlamlandırma teşebbüslerinden anlaşılacağı gibi, ilgili ibare, biri hariç diğer bütün araştırmacılar tarafından *başlıgıg yüküntürmiş tizligig*

sökürmiş şeklinde okunmuştur. İbare, sadece Dinçer (2017, s. 196-208) tarafından farklı bakış açısıyla *tizlegig sökürmiş başlagıg yüküntürmiş* şeklinde okunmuş ve *tizleg* ile *başlag* sözcükleri farklı anlamlandırılmıştır. Dinçer'e göre, daha önce *başlıg* şeklinde okunan sözcükteki ek +lXg değil, +lA- ve -(X)g'dir ve sözcüğün anlamı "baş kaldıran" dır. Yine genellikle *tizlig* şeklinde okunan ikinci sözcükteki ek de Dinçer'e göre +lXg değil, benzer şekilde +lA ve -(X)g'dir ve sözcüğün anlamı "direnen" dir. Her şeyden önce Dinçer'in *başlag* şeklinde okuduğu sözcükle ilgili tarihsel ve modern Türk yazı dillerinden getirdiği tanıklar, yazıtlar için tasarladığı *başlag* "baş kaldıran" sözcüğünü teyit edecek nitelikte değildir. Zira tarihsel metinlerden tanıklanan *başla-* "yönetmek, lider olmak" ile buradan türediğini düşündüğü *başlag* "yöneten, lider" sözcüklerinin "isyan eden, baş kadıran" anlamında metaforlaşmasına dair tatmin edici bir tanık mevcut değildir. Diğer taraftan Dinçer'in de belirttiği gibi tarihsel Türk dili metinlerinde *tiz* isminden türemiş *tizle-* "dizle ezmek, çiğnemek" fiili olmakla birlikte, bu fiilden türediği düşünülen *tizleg* sözcüğünün "direnen" anlamına metaforlaştığına dair de tatminkâr tanık bulunmamaktadır. Dinçer'in iddia ettiği *tizle-* fiilinin Türk runik harfli metinlerdeki "direnen" anlamı ile fiilin modern Türk yazı dillerindeki anlamı çelişmektedir. Modern Türk yazı dillerinde *tizle-* fiili "karşı durmak" değil; Yeni Uygur Türkçesi ve Altay Türkçesinde *tizle(ntür)-*, "diz çökmek, diz çöktürmek" demektir. Buna göre yazıtlardaki sözcük *tizleg* okunacaksa, anlamının "diz çöken(ler)" olması gerekir; ancak bu anlam da bağlama uymamaktadır.

2. Çözüm

2.1. *yükün(tür)- ve sök(ür)- fiilleri*

KT ve BK yazıtlarındaki ilgili ibarenin harf çevrimi, *pslqq ywkntr- tyzlk swkw-* şeklindedir. Kalıp ifade olduğu belli olan bu ibaredeki çekimli fiillerin, Türk dilinin sonraki çevrelerinde de yaygın olan *yüküntür-* ve *sökür-* olduğu açıktır. İlk defa Tenrici çevre metinlerinde tanıklanan *yükün(tür)-* ve *sök(ür)-* fiilleri, Türk dilinin diğer çevrelerinde de benzer bağlamda tanıklanmaktadır. Fiil, ettirgen ekli *yüküntür-* şeklinin dışında, Türk runik harfli yazıtlarda *yükün-* şeklinde de tanıklanmaktadır: *kaganka kırkız içikdi yükünti* (T 28), *üze tenrike asra yirke yüküntüküm bar erti yañultukum yok* (Bömbögör Y 1) (Şirin, 2016, s. 535). Türk runik harfli metinlerde "boyun eğmek, biat etmek, bir kimsenin ya da yöneticinin egemenliğini tanımak" ve kısmen "ibadet etmek" anlamları ile kullanılan *yükün-* fiili (Şirin 2016), Eski Uygurca ve Karahanlıca metinler başta olmak üzere tarihsel Türk dili metinlerinde, ait olunan çevre ve kültüre bağlı olmak üzere "birisinin önünde eğilmek, hürmet etmek; tapınmak, ibadet etmek" anlamları ile yaygınlaşmıştır: *barıp yükünelim anı ulug kutıña* (U I 5), *süzük kirtgünç köñülün yükünü nıça tip tizünler, neçe yañılı yüküntümüz erser* (Huast 139-140), *ükmek atlıg tenri burkan kutıña yükünür biz* (BT 2, 29-30), *yalñuk yolintakılar için yükünç yükünü tüketmiş boltı* (BT 2, 152-153), *iligke yüküندی* (KB 582) vb. gibi. Hatta Budist çevreye ait Eski Uygurca BT 36'dan tanıklanan *olar ondın sıñarkı alku burkanlar uluşarintakı alku ançulayu kelmişlerke yükünmiş tapınmış udunmuş bolğaylar* (A 287-290) örneğinde *yükün-* fiili, *tapın-* ve *udun-* fiilleri ile birlikte "itaat, tapınma" kavram alanını işaretlemiştir. Öte yandan ... *başları üze yinçürü töpün yükünmiş* (M II, 12) gibi örnekler, "itaat, tapınma" kavram alanını işaretleyen *yükün-* fiilinin, vücudun en üstteki organı

olan “baş”ın deneyimi ile ilgili olduğunu göstermesi bakımından oldukça değerlidir. Türk dilinin özellikle Eski Türkçe dönemine ait bu veriler, *yükün-* fiili ve müştaklarının, “birisinin önünde baş ile ya da bel ile eğilmek” fizikî anlamından, bilhassa Tenrici çevreye ait metinlerde “birisinin egemenliğini tanımak, itaat etmek”, Maniheist-Budist ve İslami Türkçe metinlerde ise “tapınmak, ibadet etmek” anlamları ile aslında Türk dilinin yaygın “itaat” eylemlerinden olduğunu göstermektedir.

Problemin dayandığı tanıklardaki *sökür-* fiili ise, Türk runik harfli yazıtlarda sadece bu bağlamda “diz çöktürmek, itaat altına almak, bağımlı kılmak, kendi siyasal oluşumuna dahil etmek, ilhak etmek” anlamlarıyla geçer (Şirin, 2016). *sök-* fiilinin ettirgen ekli şekli olan *sökür-*, “birisine diz çöktürmek” anlamındadır (EDPT, s. 819a, 822a; OTWF, s. 720-1). DLT’te fiilin *sökit-* şekline de rastlanılmaktadır (OTWF, s. 720). Bazı Eski Uygurca metinlerde ve DLT’te *çökit-* ~ *çöküt-* şekillerinde görülen fiil ile *sökit-* ve *sökür-* fiilleri aynı bağlam ve anlamdadır (OTWF, s. 768-9).

O hâlde KT ve BK yazıtlarında geçen ilgili ibaredeki *yükün-* fiili, “(başı ile) eğilmek”; *sök-* fiili ise ya *tiz* sözcüğü ile birlikte ya da sadece fiil halinde “(diz ile) çökmek” bedensel / fiziksel deneyimi ifade eden kaynak anlamlardadır. Fiillerin bu bedensel deneyime bağlı kaynak anlamları, metaforlaşarak “itaat” hedef anlamına erişmiştir. Buna göre her iki fiil de “boyun eğmek, itaat etmek, birisinin egemenliğini kabul etmek” metaforik anlamlarındadır. Fiillerin yazıtlardaki ettirgen ekli şekilleri olan *yüküntür-* ve *sökür-* fiilleri ise, “itaat” kavram anlamının bir güç tarafından gerçekleştirildiğine ve dolayısıyla gücün “muktedir olma” durumuna işaret etmektedir. Bu bakımdan yazıtlardaki *yüküntür-* ve *sökür-* fiilleri “itaat ettirmek” anlam alanını ifade etmektedir.

2.2. başlıg

KT ve BK yazıtlarında geçen *pslqq ywkntrms tyzlk swkwrms* ibaresindeki *pslqq* ve *tyzlk* şeklinde yazılan sözcükler ise genellikle *başlıg* ve *tizligig* olarak okunmakla ve bu sözcüklere eklenen +(X)g’nin *yükün(tür)-* ve *sök(ür)-* fiillerinin istemi olan akuzatif oldukları açık olmakla birlikte, *başlıg* ve *tizlig* sözcüklerinin anlamlandırılışları bağlı oldukları *yüküntür-* ve *sökür-* fiilleri kadar açık değildir. *yükün-* ve *sök-* fiilleri, yukarıda da ifade edildiği gibi tarihsel metinlerde ya tek başlarına ya da çoğunlukla *baş* ve *tiz* sözcükleriyle birlikte tanıklanmaktadır. Dolayısıyla, daha önceki okumalarda olduğu gibi sözcüklerin Türk dilinde “varlık, sahiplik” ifade eden +IXg ekli *baş* ve *tiz* oldukları anlaşılmaktadır.

İlgili yazıtlarda *başlıg* ve *tizlig* şeklinde gösterilen sözcüklerin hedef anlam alanını belirlemek için *baş* ve *tiz* sözcüklerinin Türk dilindeki metafor haritalamasını belirlemek gerekmektedir. Bu bağlamda Eski Türkçe metinlerde hem *baş* sözcüğü hem de sözcüğün müştakları birçok metinde farklı anlamlar ile tanıklanmaktadır. Türk runik harfli yazıtlarda *baş*, “baş; lider; tepe, zirve; başlangıç, ilk” anlamları ile geçmektedir (Şirin, 2016, s. 257, 314, 317, 358). Yine bu çevrede *baş* sözcüğü, *başad-* “önder olmak, komutan olmak”, *başla-* “başlamak; lider olmak, yönetmek”, *başlaya* “-den itibaren; önce, ilk, ilk olarak” şeklindeki müştaklarıyla da tanıklanmaktadır (Şirin, 2016, s. 494, 286, 297).

Eski Uygurca metinlerde hem *baş* sözcüğü daha yaygındır hem de müştakları çeşitlenmiştir. Sözcük bu çevreye ait metinlerde, metaforik haritalamaya göre hem kaynak anlam alanı ile hem de hedef anlam alanı ile birçok örnekte geçmektedir. Buna göre Eski Uygurca metinlerde *baş* sözcüğü, organ adı olarak, kaynak anlamı ile çok sayıda örnekte geçmektedir:

kamuş ara başım “Başım kamışların arasında.” (IrkB 10), *baş tüz töpülerinte alkugununı eltgeli siz tegimlig* “Siz, herkesin başının üstünde taşıyacağı kadar değerlisiniz.” (Pothi 261), *meniñ başımın* “Benim başımı.” (M III 24), *ol karı yek başım basa tutar* “O yaşlı şeytan, başını baskı altında tutar.” (M III 8), *başımın yirke tegürüp yinçürü yükünür men* “Başımı yere koyup, eğilerek secde ediyorum.” (BT 5, 27), *tonı baştan adaka tegi kanka irinke ürgerip* “Giysisi baştan ayağa kadar kan ve irine bulanıp ...” (M I 5), *ol ödün tenri ilig toyka kirip didmin başına urdı* “O zaman, Tanrı hükümdar karargâha girip tacını başına taktı.” (TT II 416), *yağmur yağsar ogul kız başım taş yağsar öz başın kizlegü ol tep ermez mü* (BT 3, 198-200), *on başlıg içgek başı* (BT 37, 476), *kuşatri teg tep tegirmi başı erti* (BT 37, 900-901), *tun ogul baaş ogul* “İlk çocuk” (HamTouHou 7, 4).

İkinci olarak Eski Uygurcada *baş* sözcüğü, beden anlam alanından çıkıp çevredeki nesne ya da varlıklar için “bir şeyin başı, ilki; başlangıç” olarak metonimi anlamı kazanmıştır:

bu irk başınta az emgeki bar “Bu falın başında biraz acı var.” (IrkB 57), *bugünkü küñe alkatmış ayka yıl başına* “Büğüne, methedilmiş ayda, ... yıl başında.” (M III 36), *iki agulug yol başına* “İki zehirli yolun başına.” (Huast 163-164), *başın berü* “Başından beri ...” (M I 30),² *tun ogul baş ogul* “ilk çocuk” (HamTou 7, 4).

Eski Uygurcada *baş* sözcüğü herhangi bir ekle genişlemeden “bir topluluğun başı → lideri” olarak da tanıklanmaktadır. Mesela *ol yiti kün içinde burxan başım bursan kuvrag-ka üstünki tãñri-lär altınki yalañuk-lar alkinçsiz üküş tüü törlüg arıg silik aşın içgün tapıntı-lar uduntı-lar* “Innerhalb dieser sieben Tage verehrten (Hend.) die oben (befindlichen) Götter und die unten (befindlichen) Menschen die Gemeinde der Mönche unter Anführung Buddhas mit unendlich vielen, vielartigen, reinen (Hend.) Speisen und Getränken” (BT 3, 340-345) örneğinde *baş* sözcüğünün herhangi bir ek almadan, tek başına “bir topluluğun başı → lideri” anlamındadır. Keza *baş* sözcüğünden türemiş *başçı* (< baş + çı) da “lider” anlamında tanıklanmaktadır: *ol üdün ol güh hua si señremdeki v(i)rhar başçı kui-tig açari ...* (Xuan 10, 241-243).

Tarihsel Türk dili alanlarında *baş* sözcüğü aynı zamanda ekler ile genişleyip yine isim ya da fiil olarak “ilk, baş, başlangıç” veya “başlamak; yönetmek” anlamı ile kaynak alanın semantiğine uygun olarak haritalanabilmektedir: Buna göre *başlag* “baş, başlangıç” (< baş + lag),³ *başdın* “ilk, baş” (< baş + dın),⁴ *başgok* “tepe, zirve” (< baş +

² *baş* sözcüğü ve müştaklarının Maniheizt çevreye ait Eski Uygurca metinlerdeki örnekleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. Koç (2021).

³ *çın savıg savlasar ezüg bolmaz. Kirtü sözüg sözleser igit bolmaz. Başlagı üzükü tegsilmeki admsıgız erür* (BT 1-D, 73-75), *bilge biligiğ üdürser bir kşan üd içinte yok bolur tugmakı yana yok bolur başlagı üzlünçüsü* (BT 1-D, 189-190), *yalñuklarta bügün keligin tugguçılar kimler ol tiser kalp başlagımtaki yalñuklar erür* (BT 38, Aa 53-54), *munçulayı bo başlagsız uzun sansarlıg tilgen üzüksizin tegzinür* (BT 38, Ad 15-16).

⁴ *başdınki ortunkı adakdaki karmap(a)tıg ertmişler* (BT 23, A 28-30)

gok),⁵ “başlayarak” (< baş + la-p)⁶ sözcükleri, sözcüğün kavram alanına uygun semantik değerdedir. Benzer şekilde sözcüğün fiil şekli olan *başla-* “başlamak; yönetmek” (< baş + la-) fiili de, *baş* sözcüğünün anlam alanına uygun bir anlama sahiptir.⁷

KT ve BK yazıtlarında geçen *başlıg* sözcüğü ise, belli ki *baş* sözcüğünün +IXg varlık-sahiplik ekli biçimidir. Eski Türkçe metinlerde *başlıg* sözcüğü, genellikle kaynak anlam alanına uygun olarak “başlı, başı olan, kafası olan” anlamındadır: *altun başlıg yılan men* “Altın başlı yılanım.” (İrkB 8), *on yılan başlıg ernekin iki kırk tişin tirig özüg aş içgü tenrig neçe açittımız agrıttımız erser* “Yılan başı gibi on parmağımız ve otuz iki dişimizle herhangi bir şekilde yiyecek içecek tanrısına acı çektirdiysek ...” (Huast 91-95), *bars başlıg manibatri t(e)ñri ...* (BT 23, A 86) vb. gibi.⁸

Yazıtlarda geçen *başlıg* ve *tizlig* sözcükleri, “başlılar” ve “dizliler” şeklinde kaynak anlamı ile değerlendirildiği takdirde yapısal bakımdan doğru ve kaynak anlam ile uyumlu görünse de, her canlının başı ve dizi olduğu için, kastedilenin kaynak anlam olmadığı kolaylıkla anlaşılmaktadır. Eski Uygurca metinlerde genellikle bir canlı için “başlı olan” temel anlamı ile kullanılan *başlıg* sözcüğü, tarihsel Türk dilinin diğer alanlarında da benzer örneklere sahip olmakla ve temel anlamı ile tanıklanmakla birlikte, sözcüğün KB’e ait aşağıdaki örnekleri yazıtlardaki bağlam ile örtüştüğünü göstermesi bakımından kıymetlidir:

siyaset yoritisa sü başlıg bolur / süsi başlıg erse er aşıg bolur “Siyaset yürütülürse ordu(nun) lideri olur; Ordusunun lideri varsa kişi(nin) yemeği olur.” (KB 2301).⁹

Ordu ile “komutan, lider” arasında ilgi kurulan yukarıdaki tanığın dışında, KB’de *başsız* sözcüğü de yine “ordu” ile ilgili olmak üzere “lideri, komutanı olmayan” anlamındadır:

kayu sü bolur bolsa başsız boşan / uş ol sü buzuldu ilig kiç yaşan “Hangi ordu lidersiz / komutansız kalırsa onu bırak; o ordu bozulur; ey hükümdar sen çok yaşa.” (KB 2302);¹⁰ *üküş sü çerig erse başsız bolur / bu başsız çerig sü yüreksiz bolur* “Kalabalık asker ve ordu başsız olur; bu başsız asker ve ordu cesaretsiz olur.” (KB 2333).

KT ve BK yazıtlarındaki *başlıg* sözcüğünün KB’e ait yukarıdaki tanıkları, sözcüğün Türk dilinde “başlı olan” kaynak anlam alanından “lideri, komutan olan” hedef anlamına haritalandığının kanıtıdır. Bu çerçevede yazıtların ait olduğu Türk bozkır

⁵ *ulug bedük tağların başgokları yimrilti* “Büyük dağların zirvesi çöktü” (BT 37, 837-839), *temirliġ taġ başgokların etözleri üze yuvarlar* “Demir dağ zirvelerini vücutları üzerine yuvarlıyorlar” (BT 37, 1571-1572).

⁶ *bu işig üç otuztın başlap ay alkingmça kılmiş kerek* (BT 23, D 66-67)

⁷ “başlamak”: *bo ok erig sarsıg sav sözlemekniñ münin kadağın sözlegeli başlamışta añ aşnu muni sözlegeli teġimlig bolur* (BT 37, 5270-5274); “yönetmek”: *balıkın uluşım bodunın bokunın nomça törüçe başlayur erti* “şehrini, ülkesini ve halkını töreye göre yönetiyordu.” (BT 37, 894-896).

⁸ Eski Uygurca metinlerde *baş* sözcüğünün varlık-sahiplik ekli *başlıg* “başlı, başı olan, kafası olan” şeklinin yanı sıra yokluk ekli *başsız* şekli de bulunmaktadır: *inçip yme ağı baramka azlanmakın başsız közsüz ezük yalğan savın sini sökti* (MaitrSengim 13, 1-2).

⁹ Arat’ın çevirisi: “Siyaset tatbik edilirse ordu başlı olur; Ordusu başlı ise asker tok olur.”

¹⁰ Arat’ın çevirisi: “Hangi ordu başsız kalırsa onu bırak; o ordu bozulur; ey hükümdar sen çok yaşa.”

yaşamında “lideri olan” anlamı ile “bir yere bağlı olan, devleti olan, yönetilen”in kastedildiği anlaşılmaktadır.

2.3. tizlig

Türk runik harfli yazıtlarda *tiz* sözcüğü sadece *pslqq ywkntrms tyzlk swkwrms* bağlamı çerçevesinde +IXg ekli tanığı ile, *tizl(i)g* şeklinde geçmektedir, başka bir tanığı bulunmamaktadır. KT ve BK yazıtlarındaki tanığın aksine Eski Uygurca ve Karahanlıca metinlerde *tiz* sözcüğünün +IXg ekli örneğine rastlanmaz. Bu çevrelere ait metinlerde *tiz* sözcüğü ya yalın halde ya da yükleme hal ekli hali ile (*tizlerin*) *sök-*, *çök-* fiillerine bağlanmıştır:

anta ötrü tenri tenrisi burkantın bu yarlıgı eşidip biş yüz arkantlar olurmuş orunlarında örü turup tizlerin çökutip ayaların kavşurup süzük köñüllerintin ötgürü közlerindeki yaşları üze tonların ölitip tenri tenrisi burkanka inça tip ötüg ötüntiler (BT 3, 553-560); *ol üdün ol kuvragta erigme tümen tirig özlügler öz öz orunlarıntın örü turup kayutın sınar atı kötrülmüş erser andın sınar yakın barıp oñ eñninlerindeki tonların açınıp oñ tizlerin çökutip ayaların kavşurup atı kötrülmüşke inçe tip ötündiler* (BT 21, 1077-1085); *ötrü ol [üdü] ulug karı subuti ol kuvrag arası[nta] er[ür] erti : ötrü orun[larıntın] tu[r]up birtin açınıp oñ // // // // oñ tizin çöki[tip] ayasın kavşurup [ayayu ağırla]yu tenri tenrisi [burka]nka inçe tip [ötünti]* (BT 28, B 169-173); ... *tizin söke* ... (BT 5, 1, 22).

Maniheist ve Budist çevrelere ait yukarıdaki Eski Uygurca örnekler, *çök(it)-* ve *sök-* fiilleri ile öbek meydana getiren *tiz* sözcüğünün, beden başka organlarına ait fiziksel davranışları esas alan deneyimler yoluyla saygı, hürmet ya da ibadet şeklini tanımlamaktadır. *tiz* sözcüğü, İlk İslami Türkçe metinlerden KB’e ait aşağıdaki örnekte de, *sök-* fiili ile yine saygı ve itaat anlam alanını işaretlemiştir. Aşağıdaki örnekte *iki tizin bile sök-* ifadesinin yanı sıra *ötüg ötün-*, *elig köni tut-* ve *tüzün bol-* ifadeleri de Maniheist ve Budist çevrelerde olduğu bedensel deneyimlere bağlı fiziksel itaat ya da ibadet formunu düzenlemektedir:

ötüg ötnür erken köni tut elig / iki tiz bile sök tüzün bol silig “Bir şey arz ederken ellerini aşağıya doğru sarkıt; iki diz ile çök, arzı ihlas ve sükun ile yap.” (KB 4058).

Eski Türkçe metinlerde genellikle *sök-* fiili ile tanıklanan *tiz* sözcüğü, Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde yine aynı anlama gelecek şekilde *çök-* fiili ile kullanılmıştır: *gereke ise Fağfur Şahın kızın / dileyem seninçün ü çökem dizin* (Süh, XIV. 34: TS II). Diğer taraftan tarihsel Türk yazı dillerinde *sök(ür)-* / *çök(it)-* fiilleriyle birlikte sıralanan *tiz* (~ *diz*) sözcüğü, modern Türk yazı dillerinde de benzer şekilde sıralanmıştır. Mesela Azerbaycan Türkçesinde *diz çökdürtmek*, *diz üste çökdürmek* tabirleri, “zorla tabi etmek; tabi olmağa, teslim olmağa mecbur etmek” olarak anlamlandırılmaktadır (ADİL I: 653).

Buna göre Eski Türkçede *tiz* sözcüğünün tek başına ya da sahiplik ifade eden *tizlig* şekliyle birlikte gücü, kuvveti, iktidarı ve dolayısıyla itaatsizliği temsil eden bir metafora sahip olduğu ifade edilebilir. Dünya dillerinde de “cesaret” ve “güç”ü işaretleyen *tiz* organ adının (Sommer-Weiss, 2001, s. 203), Eski Türkçenin hem diğer çevrelerinde hem de KT ve BK yazıtlarında *çök(it)-* ve *sök(ür)-* fiilleri ile birlikte kullanılmaya alışkanlık kazandığı tanıklar, “güç” veya “iktidar”ın tabiiyetini ve dolayısıyla “bağımlı olma”yı ifade etmektedir.

Sonuç

İbareyi oluşturan dört öge ile ilgili bütün bu değerlendirmelerden sonra şu sonuçlara ulaşmak mümkündür:

1. Daha önceki pek çok okuma denemelerinde önerildiği gibi *başlıgıg yüküntür-* ve *tizligig sökür-* şeklinde okunabilecek ilgili ibaredeki *yükün(tür)-* ve *sök(ür)-* fiillerinin Türk dilinin sonraki dönemlerine ait tanıkları, fiillerin “itaat etmek” / “tabi olmak” anlam alanlarını işaretlemektedir. Zira tarihsel Türk dilinde hem *sök-* hem de daha yaygın olan ve Türk ibadet dilinde terimleşen *yükün-* fiilleri, daima bir üste arz durumunda tercih edilmiştir. Bu bağlamda fiillerin *baş* ve *tiz* isimleri ile kullanılmış olması, benzer bir şekilde “itaat ettirme, teslimiyet” anlamını doğurmaktadır.

2. Tarihsel Türk dili alanındaki tanıklar, *baş* sözcüğü ve türevlerinin “ilk, baş, temel, başlangıç, lider” anlamlarında olduğunu göstermektedir. Organ adı olan *baş* sözcüğünün “lider” anlamına metaforlaşması ve sahiplik ifade eden +IXg ekini almasıyla “lideri olan” anlamına erişilmiş olmalıdır. *başlıg* sözcüğünün KB’deki *sü* ve *çerig* ile birlikte tanıklanan örnekleri, *baş* sözcüğünün aynı zamanda “komutan” anlamına geldiğini göstermektedir. O zaman yazıtlardaki ibarede *başlıg* sözcüğünün, “lideri / komutanı olan → (bir yönetime) bağlanmış olan” anlamında olduğu anlaşılmaktadır.

3. Tarihsel Türk dili metinlerinde *tiz* ve *tizlig*, daima *sök(ür)-*, *çök(it)-* fiilleriyle birlikte kullanılmıştır. Dünyadaki hemen hemen bütün dillerde “diz” organ adı, “ayakta olmak”, “mukavemet” ve “cesaret” anlam alanının metaforudur. Buna göre metindeki *tizlig* sözcüğü “direnenler”i temsil etmektedir.

4. Son olarak, ibare, aynı anlama gelen *yüküntür-* ve *sökür-* fiillerinin ayrı isimler alması ile kurgulanmıştır. *baş* ile *tiz* sözcüklerinin bedendeki yerlerine paralel olarak, *başlıg* ile “lideri olan → bağlanmış olan” anlamını işaretlediğine göre, *tizlig* ile kastedilenin “lideri olmayan → direnen ve bağlanmamış olan”ı işaretleyerek antonim oldukları anlaşılır. Bozkır yaşam tarzında bir devlet organizmasına sahip toplulukların “bağlı”, bir yönetime girmemiş toplulukların ise “bağımsız” oldukları dikkate alındığında, *başlıg* ve *tizlig* sözcüklerinin *baş* ve *tiz* organ adlarından metaforlaşarak siyasi-askeri terime dönüştükleri ihtimal dahilindedir. Buna göre KT ve BK yazıtlarındaki *başlıgıg yüküntür- tizligig sökür-* ibaresini şöyle anlamak mümkündür:

“Lideri / bağlanmış olanları (devleti olanları) önünde eğdirmek; (direnenek) bir yere bağlanmamış olanlara diz çöktürmek”.

Extended Abstract

In the history of Turcology, historical Turkic language studies have focused rather on phonology, morphology and to a certain extent syntactic, but there are not many studies on semantics. Especially the number of semantic studies about the Old Turkic period, in which we have witnessed the first written texts of the Turkish language, is very few. However, the diversity of meanings expressed by words, phrases or lexical bundles and syntactic strings in the Turkic runic inscriptions and the Manichaean and Buddhist texts which left over from the Uighurs, necessitates the examination of the texts of this period in terms of semantics. Because especially the meanings of words

and phrases have moved away from the meanings in which the words first appeared or formed and gained new meanings suitable for their concept areas. Monitoring the semantic ways in which words reach the target meanings from their source meanings in the Turkish language and determining the metaphors and metaphorical maps will contribute to the semantic research of the Turkish language on the one hand, and on the other hand, the principles, and methods of creating new words by these means will be determined.

In the studies up to now, there are different interpretations about exactly what meaning is intended with the phrases which are witnessed in Köl Tigin and Bilge Khagan inscriptions, which are one of the Turkic runic inscriptions, and which have been read as *başlıgıg yüküntür- tizligig sökür-* or by changing the order as *tizligig sökür- başlıgıg yüküntür-*. In most of the studies, especially the words *başlıg* and *tizlig* were understood with their source meanings; however other interpretations different from the source meanings were made independently from the metaphorical maps of the *baş* 'head' and *tiz* 'knee' body names in Turkic language. In this article, the relevant phrase in the Köl Tigin and Bilge Khagan inscriptions is reinterpreted based on the witnesses of *baş* 'head' and *tiz* 'knee' words in the historical Turkic written languages and the context of the *başlıg* 'headed' and *tizlig* 'kneel' forms in the Tengrist environment, also the source-target meanings of the words in the historical Turkic language areas are metaphorically mapped.

The verb *yükün-* in the phrase of *başlıgıg yüküntür- tizligig sökür-* which takes place in the Köl Tigin and Bilge Kagan inscriptions, means 'to bend (with head)', beside *sök-*, together with the word *tiz* or only as a verb, means 'to fall down (with knee)'. Both of them have the source meanings which express the physically / bodily experience. These source meanings of the verbs which related to bodily experience, have reached the target meaning area of "obedience" by metaphorical process. Thereafter both verbs have the metaphorical meanings that are "to obey, to submit, to accept one's sovereignty". The verbs *yüküntür-* and *sökür-*, which are the causative forms of the verbs [*yükün-* and *sök-*] in the inscriptions, indicate the realization of conceptual field of "obedience" by a force and the situation of being "mighty, capable" of that power. In this respect, the verbs *yüküntür-* and *sökür-* in the inscriptions express the semantic field of "to make to obey".

The witnesses of the word *başlıg*, which takes place in the inscriptions of Köl Tigin and Bilge Khagan, in the Kutadgu Bilig which is one of the first Islamic texts in Turkic are the proofs of that this word has been mapped to the target meaning of "the one who has a leader, commander" from the source meaning of "the one who has head". In this context, it is understood that in the Turkish steppe life to which the inscriptions belong, the meaning of "who has a leader" is meant to be "one who is bound to a place, to a state; the one who is ruled". On the other hand, it can be stated that the word *tiz* in Old Turkish alone or together with the possession form of *tizlig*, has a metaphor representing power, force, potency and therefore disobedience. The organ name *tiz* marks the "courage" and "power" also in World languages. The witnesses of this word in the KT and BK inscriptions together with the verbs *çök(it)-* and *sök(ür)-* with

which this word is used to be used together, express the allegiance of the “power” and “potency”, therefore “dependence”. In that case, the phrase *başlığıg yüküntür- tizligig söküür-* was constructed by taking different nouns for the verbs *yüküntür-* and *söküür-*, which have the same meaning. Parallel to the places of the words *baş* “head” and *tiz* “knee” in the body, the meanings of *başlıg* as “the one who has a leader → the one who is bound” and *tizlig* with the meanings of “without a leader → resisting and unbound” were marked and thus antonym was formed. Considering that communities with a state organism in the steppe lifestyle are “bound” and the communities that have not entered into an administration are “independent”, it is possible that the words *başlıg* and *tizlig* have become a political-military term by metaphorizing the body names of *baş* and *tiz*. According to that, it is possible to understand the expression *başlığıg yüküntür- tizligig söküür-* in the KT and BK inscriptions like that: “to subdue those who have a leader, who are bound (have a state); make those, who are resistingly not bound to anywhere, to kneel down”.

KAYNAKÇA

Kısaltmalar

- ADİL → *Azerbaycan dilinin izahlı lugati*, Baki, 2006.
- Arat, R. R. (1979). *Kutadgu bilig I metin*. Ankara: TDK Yay.
- Arat, R. R. (1988). *Kutadgu bilig II çeviri*. Ankara: TTK Yay.
- Aydın, E. (2017). *Orhon yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür-Sanat.
- Berta, Á. (2010). *Sözlerimi iyi dinleyin... Türk ve Uygur runik yazıtlarının karşılaştırmalı yayını*. Ankara: TDK Yay.
- BT 1 → Hazai, G. & Zieme, P. (1971). *Fragmente der uigurischen version des 'jin'gangjing mit den gāthās des meisters fu' nebst einem anhang von taijun inokuchi*. Berliner Turfan-Texte I, Berlin.
- BT 2 → Röhrborn, K. (1971). *Eine uigurische totenmesse. text, übersetzung, kommentar*. Berliner Turfan-Texte II, Berlin.
- BT 3 → Tezcan, S. (1974). *Das uigurische Insadi-Sutra*. Berliner Turfan-Texte III, Berlin.
- BT 5 → Zieme, P. (1975). *Manichäisch-türkische texte*. Berliner turfantexte V, 90 s., LVI s. faksimile.
- BT 21 → Wilkens, J. (2001). *Die Drei körper des buddha (trikaya)*. Berliner Turfan-Texte XXI, Turnhout.
- BT 23 → Zieme, P. (2005). *Magische Texte des uigurischen Buddhismus*. Turnhout.
- BT 28 → Yakup, A. (2010). *Prajñāpāramitā literature in old Uyghur*. Berliner Turfan-Texte XXVIII, Turnhout.
- BT 36 → Yakup, A. (2016). *Altuigurische aparimitayus-literatür und kleinere tantrische texte*. Berliner Turfan-Texte XXXVI, Turnhout.
- BT 37 → Wilkens, J. (2016). *Buddhistische erzählungen aus dem alten zentralasien*. Turnhout.
- BT 38 → Kasai, Y. (2017). *Die altuigurischen fragmente mit Brāhmī-elementen, unter mitarbeit von Hirotoshi OGIHARA*. Berliner Turfantexte XXXVIII, Turnhout (Belgium): Brepols Publishers.
- Dinçer, A. (2017). Ekin bağlamı belirlemedeki rolü: "Tizligig sökümiş başlıgig yüküntürmiş" örneği. *Türük*, 5 (11), 196-208.
- DLT → Ercilasun, A. B. & Akkoyunlu, Z. (2014). *Divānu lugāti't-Türk, giriş – metin – çeviri – notlar – dizin*. Ankara: TDK Yay.
- EDPT → Clauson, G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford.
- Ercilasun, A. B. (2016). *Türk kağanlığı ve Türk bengü taşları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Evans, D. (2019). *Lacancı psikanalize giriş sözlüğü* (U. Y. Kara & T. Sivrikaya, Çev.). İstanbul: Islık Yayınları.
- HamTou → Hamilton, J. R. (1986). *Manuscripts ougours du IXe-Xe siècle de touen-houang*. 1-2. Paris.
- Huast → Le Coq, A. von (1941). *Huastuanift* (S. Himran, Çev.). Ankara: TDK Yay.
- IrkB → Tekin, T. (1993). *Irk Bitig the book of omens*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- KB → Arat, R. R. (1979). *Kutadgu bilig I metin*. Ankara: TDK Yay.
- Koç, A. T. (2020). *Maniheiz Türkçe metinlerin söz varlığı* (Yayımlanmamış doktora tezi). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Kovecses, Z. (2017). Conceptual metaphor theory. E. Semino & Z. Demjén (Ed.), *The Routledge handbook of metaphor and language* içinde (13-27). London-New York.
- M I → Le Coq, A. von (1912). *Türkische Manichaica aus chotscho I*. Berlin.
- M II → Le Coq, A. von (1919). *Türkische Manichaica aus chotscho II*. Berlin.
- M III → Le Coq, A. von (1922). *Türkische Manichaica aus chotscho III*. Berlin.
- MaitrSengim → Tekin, Ş. (1980). *Maitrisimit Nom Bitig, Die Uigurische übersetzung eines werkes der buddhistischen vaibhāsika-schule*. 1. Teil: transliteration, übersetzung, anmerkungen, 2. Teil: analytischer und lücklaufiger index. Berliner Turfantexte IX, Berlin.
- Orkun, H. N. (1994). *Eski Türk yazıtları*. Ankara: TDK Yayınları.

- OTWF → Erdal, M. (1991). *Old Turkic word formation, a functional approach to the lexicon*. II Volum, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Ölmez, M. (2012). *Moğolistan'daki eski Türk yazıtları*. Ankara: BilgeSu Yay.
- Pothi → Clark, L. (1982). The Manichean Turkic pothi-book. *AoF*, 9, 145-218.
- Sommer, E. & Weiss, D. (2001). *Metaphors dictionary*. Detroit: Visible Ink Press.
- Şirin, H. (2016). *Eski Türk yazıtları söz varlığı incelemesi*. Ankara: TDK Yay.
- Tekin, T. (2010). *Orhon yazıtları*. Ankara: TDK Yayınları.
- TS → Türk Dil Kurumu. (2009). *Tarama sözlüğü*. C. I-VIII, 4. baskı, Ankara: Yazar.
- TT II → Bang, W. & Gabain, A. von (1929). *Türkische turfan-texte II*. Berlin.
- U I → Müller, F. W. K. (1908). *Uigurica [I], 1. Die Anbetung der magier, ein christliches bruchstück; 2. Die Reste des buddhistischen "Goldglanz-snjtra", ein vorläufiger bericht*. AKPAW. Phil.-hist. Cl. 2, Berlin.
- Xuan 10 → Mirsultan, A. (2010). *Die alttürkische Xuanzang-biographie X. nach der handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem transkript von Annemarie v. Gabain ediert, übersetzt und kommentiert*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.